

પરંપરાગત વાર્તાનું ગદ્ય

ગદ્ય શબ્દ સંસ્કૃતના 'ગદ્' ધાતુ પરથી ઉતરી આવ્યો છે. જેનો એક અર્થ 'બોલવું' થાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં તેને 'Prose' કહેવાય છે. માનવીના રોજબરોજના વ્યવહારમાં વાણી, વર્તનના માધ્યમ રૂપે સાધવામાં આવતી અભિવ્યક્તિ તે ભાષા છે. જ્યારે આ ભાષા વિચાર અને કલ્પનના અંશોથી પરીપાક થઈને તર્ક, મનન અને ચિંતનનું માધ્યમ બને છે ત્યારે તે 'ગદ્ય' બને છે. ભાષા અને ગદ્ય નો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરીએ ત્યારે તે વાતની ખબર પડશે. તેથી તેવું ન કહી શકાય કે દરેક બોલતો શબ્દ ગદ્ય છે. સંસ્કૃત કવિ વામનને કહ્યું છે કે 'ગદ્યં કવિનાં નિકષં વદન્તિ' -ગદ્ય એ કવિઓની કસોટી કરે છે. જે સાચી વાત છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્યની શરૂઆત મધ્યકાળથી જોવા મળે છે. ત્યારબાદ અર્વાચીનકાળમાં તે વિષે વધુ સભાન પૂર્વક ખેડાણ થયેલું જોવા મળે છે. વાર્તા, નવલકથા, નાટક, આત્મકથા, વિવેચન, નિબંધ વગેરે ક્ષેત્રે ગદ્યનો વિકાસ જોઈ શકાય છે. અહીં ગુજરાતી વાર્તા ક્ષેત્રે ગદ્યનો વિકાસ કેવો થયો છે તે જોવાનો ઉપક્રમ છે. વાર્તાની વિધિવત્ શરૂઆત પરંપરાગત સમયથી જોવા મળે છે માટે અહીં પરંપરાગત વાર્તાનું ગદ્ય કેવા વળાંકો લઈ રહ્યું છે. તથા આજે જે વાર્તા લખાઈ રહી છે. તેના પાયામાં પરંપરાગત વાર્તાનું ગદ્ય કેવા આયામોમાંથી પસાર થયું છે. તે જોવાનો અહીં પ્રયાસ કર્યો છે.

પ્રથમ વાર્તાકારનું માન મેળવનાર કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા-મલયાનિલનું ગદ્ય ધ્યાન ખેંચનારું છે. એમની પહેલાં સુધારક યુગમાં અનેક વાર્તાઓ મળે છે ખરી પરંતુ ખરા અર્થમાં કળાત્મક ટૂંકી વાર્તાનો યશ 'ગોવાલણી' રળી જાય છે. આ વાર્તામાં વાર્તા તત્વની માવજતની સાથે સાથે તેનું ગદ્ય પણ નોખું છે. આથી કદાચ ગદ્યના ઉત્તમ ઉન્મેષોને કારણે પણ તેને પ્રથમ વાર્તા તરીકે ધૂમકેતુ જેવા વિદ્વાનો માનતા હશે, એવું કહી શકાય. ગ્રામીણ દૂધ વેચનારી નારી, તેની પાછળ લકુ થયેલો પરણિત યુવાનને જે રીતે ગોવાલણી પાઠ ભણાવે છે તે વાર્તાનું મુખ્ય વસ્તુ છે. વાર્તાકારે 'ગોવાલણી'ના દેહનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં ગદ્યના ઉત્તમ અંશો પ્રગટ થયા છે જુઓ,

'તે ઘણી જ જુવાની હતી. કોઈને પંદર વર્ષની ઉંમરેઅધર પર ગુલાબ ફરકે છે... એને સોળમી શરદે કંઠમાં કોયલ ટહુકતી હતી... નહોતી કેળવાયેલી તોયે જબરી ચંચળ હતી. નહોતી શહેરની તોય શિષ્ટ લાગતી હતી. નહોતી ઉચ્ચ વર્ણની તોયે ગોરી હતી. આંખે આવીને ભમરા બેઠા હતાં. કીકીમાં તીરની ધાર હતી. ગાલમાં ગુલાલ છવરાયાં હતાં. તેના દર્શન થાય તે પહેલા જ સવારના પહોરમાં શેરીએ શેરીએ જાણે કોયલનો ટહુકો ગુંજી ઊઠે 'દૂધ લેવું સે, હું, દૂ...ધો...'સાંભળતાં શેરીની સ્ત્રીઓ ઝટ પથારીમાંથી ઊભી થાય.' (નવલિકા સંચય, સં. રમેશ ર. દવે અને અન્ય, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પ્ર.આ.૧૯૯૮, પૃ.૧૯)

અહીં નાવિકાના દેહ વર્ણનમાં વપરાયેલ રૂપકો તથા પ્રયોજાયેલું ગદ્ય એ (ગોવાલણી) પહેલાની વાર્તા કરતાં જુદું પડે છે. ગદ્યનો આરોહ-અવરોહ લહેકો તેમજ નકાર દ્વારા હકારની વાત, તેના રૂપનું વર્ણન સુપેરે પ્રગટ કર્યું છે તે અર્થમાં મલયાનિલ જુદાં વાર્તાકાર છે. વાર્તાની ખરી શરૂઆત તથા દિશા -ઘાટ આપનાર વાર્તાકાર છે ધૂમકેતુ. લાગણીપ્રધાન નવલિકાઓ આપનાર આ વાર્તાકાર પાસેથી 'તણખા મંડળ'ના શીર્ષક હેઠળના સંગ્રહો પ્રગટ કરી એકથી વધુ લોકપ્રિય વાર્તાઓ આપી છે. તેમની વાર્તાકળાને બિરદાવતા શ્રી અનંતરાય રાવળ નોંધે છે કે 'એમનું અર્પૂવ કહી શકાય એવું સર્જન તો ટૂંકી વાર્તાનું જ. ધૂમકેતુ પૂર્વે ટૂંકીવાર્તાઓ લખાઈ અહીં. એમણે નવલિકાના સ્વરૂપને સુરેખતા અને સુગ્રથિતતા અર્પ્યા, અને એકસાથે ૧૯ વાર્તાઓનો નમૂનેદાર વાર્તાસંગ્રહ 'તણખા-૧' પ્રગટ કરીને ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપને આપણે ત્યાં અર્પૂવ પ્રતિષ્ઠા આપી. એટલે જ શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ 'ટૂંકી વાર્તાનો કલારોપ ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રી ધૂમકેતુને હાથે હંમેશ માટે રોપાયો અને દ્રઢમૂલ થયો' એમ કહીને, 'ધૂમકેતુની પ્રતિભાની કક્ષાએ કામ કરતા એ વખતે હિંદમાં પાંચ-છ વાર્તાલેખકો હોય તોપણ મોટી વાત' એવું એમના ઐતિહાસિક પ્રદાનનું મૂલ્ય આંક્યું છે.' ('ધૂમકેતુ તો એક જ !', પુસ્તક પરિચયમાંથી, ધૂમકેતુનાં વાર્તાંરત્નો- ધૂમકેતુ, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ- માર્ચ-૨૦૧૧) 'વિનિપાત', પોસ્ટ ઓફિસ', 'રજપૂતાણી', 'ભૈયાદાદા', 'જુમો ભિસ્તી', 'પૃથ્વી અને સ્વર્ગ' વગેરે જેવી તેમની વાર્તાઓ જાણીતી છે. 'ધૂમકેતુએ નવલિકાના વિકાસમાં માર્ગસૂચક તથા કળાત્મકઘાટ આપ્યો છે' એવો શ્રી મોહનલાલ પટેલનો મત સર્વથા સાચો ઠરે છે. ઐતિહાસિક અભ્યાસને કારણે તેમની વાર્તાઓનું ગદ્ય માનવજીવનના ઊંડા રહસ્યો તથા રંગદર્શીતા બંનેય લક્ષણો એકસાથે તાકે છે. 'પોસ્ટ ઓફિસ' વાર્તાનો નાયક અલીડોસો પુત્રી- મરીયમના પત્રની રાહ જુએ છે તથા વાર્તાંતે મૃત્યુ પામેલા અલી ડોસાના કબર પર લાગણીહીન પોસ્ટમાસ્તર પત્ર મુકવા જાય છે તે પ્રસંગમાં લાગણીશીલ પિતૃહૃદય જાગી જાય છે તેનું ગદ્ય જુઓ,

“પણ દરેક કાગળમાં ધડકતું હૃદય હોય તેમ પોસ્ટમાસ્તર આજે એકી નજરે એ તરફ જોઈ રહ્યા છે ! કવર એટલે એક આનો ને પોસ્ટકાર્ડ એટલે બે પૈસા એ દૃષ્ટિ ચાલી ગઈ છે. ઠેઠ આફ્રિકાથી કોઈ વિધવાના એકના એક છોકરાનો કાગળ એટલે શું? પોસ્ટ માસ્તર વધારે ને વધારે ઊંડા ઊતરે છે.

મનુષ્ય પોતાની દૃષ્ટિ છોડી બીજાની દૃષ્ટિથી જુએ તો અરધું જગત શાંત થઈ જાય” (પ્રશિષ્ટ નવલિકાઓ ભાગ-૧, સં. રઘુવીર ચૌધરી, અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ-૨૦૧૨, પૃ. ૧૬)

ઉપરના ગદ્યમાં ધૂમકેતુની લાક્ષણિકતા એ છે કે તેઓ વાર્તામાં પોતે આવીને વિચારનો તણખો મુકે છે. જે અહીં પણ જોવા મળે છે. તો વળી 'જુમો ભિસ્તી' વાર્તામાં નાયકનો પશુપ્રેમ કેવો સરસ રીતે નિરૂપાયો છે તેજુઓ:

“હજી પણ હંમેશા જુમો સવારના જ એકલો, અશાંત, એ રસ્તે ફૂલ લઈને આવતો દેખાય છે, અને એક માનીતા પથ્થર પર ફૂલ મુકીને 'વેણુ !... વેણુ !... વેણુ !' એમ ત્રણ બૂમ પાડીને ચાલ્યો જાય છે.” (ગ્રામચેતનાની નવલિકાઓ, સં. રમેશ ર. દવે અને અન્ય, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૦૧, પૃ.૩)

અહીં જુમોના પશુપ્રેમની સાથે ગદ્યની નજાકત ભાત પણ નિખરી આવે છે. ‘વેણુ’ શબ્દનું ત્રણ વારનું પુનરાવર્તન એ બંનેના પ્રેમને નિર્દેશ કરે છે. આમ ધૂમકેતુની વાર્તાઓનું ગદ્યમાં લાગણીના પ્રવાહની સાથે સાથે વિચારનો તંતુ પણ જોડાય છે. આવું શિષ્ટ ગદ્ય તેમની વાર્તાઓમાંથી પ્રગટ થાય છે.

ધૂમકેતુ પછી ઓછી પણ મહત્વની વાર્તાઓ આપનાર વાર્તાકાર દ્વિરેફ છે. રા.વિ. પાઠકે ‘દ્વિરેફની વાતો’ નામથી ત્રણ ભાગો આપ્યા છે. તેમના ગદ્યમાં માનવજીવનના ઊંડા રહસ્યો, માનવીય મનોસંચલનો, ગ્રામીણજીવન, સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધો તથા બુધ્ધિપૂત પાત્રો વગેરે બાબતો ધ્યાનપાત્ર છે. બોલી તેમની વાર્તાનું આગવું લક્ષણ છે. તેથી તેમની ‘સૌભાગ્યવતી’, ‘ખેમી’, ‘ઈન્દુ’, ‘મુકુન્દરાય’, ‘બુધ્ધિવિજય’ જેવી વાર્તાઓ તરફ વિવેચકોએ વળીવળી નજર કરી છે. ‘સૌભાગ્યવતી’ વાર્તાની નાવિકા મલ્લિકા અંતે પતિથી કંટાળીને મૃત્યુ પામે છે. ને તે ‘સૌભાગ્યવતી’નું બિરુદ પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ આ બન્નેયમાંથી ખરી સૌભાગ્યવતી કોણ? જેવો પ્રશ્ન ભાવકના મનમાં લેખક મૂકી દે છે. તેનું ગદ્ય જુઓ,

‘અને વરસેકમાં તેણે પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો. વિનોદરાય ડી---માં હતા ને એ મરી ગઈ. તેના મરણના ખબર આવ્યા ત્યારે અમારા ઓળખીતાં મારે ઘેર આવ્યાં અને મારે મોઢે ખરખરો કરવા લાગ્યાં. બધા કહેતા હતા: ‘કેવી રૂપાળી!’ ‘કેવી નમણી!’ ‘કેવી ભાગ્યશાળી!’ ‘ને સૌભાગ્યવતી જ મરી ગઈ!’ મને મનમાં થયું : ‘સૌભાગ્યવતી!!’(પ્રશિષ્ટ નવલિકાઓ ભાગ-૧, સં. રઘુવીર ચૌધરી, અરુણોદય પ્રકાશન, અમદવાદ, બીજી આવૃત્તિ-૨૦૧૨, પૃ. ૭૦)

અહીં વાર્તાકાર ઉદગાર ચિત્ર પાસેથી કેટલું બધું કામ કઢાવે છે અને અંતમાં (‘સૌભાગ્યવતી!!’) બે વખત આવતા ઉદગારો આશ્ચર્યની સાથે સાથે ભાવકના મનમાં પ્રશ્ન મૂકી જાય છે. તો વળી બુધ્ધિવિજય, જક્ષણી, એક પ્રશ્ન- જેવી વાર્તાઓમાં સંસ્કૃત ભાષાની અસરના લીધે જુદી પડે છે. મિત્રોની આગળ પોતે ગરીબ ન દેખાય એવો ભાવ લઈને મુકુન્દ મિત્રોને ઘર- ગામ દેખાડવા લઈને આવે છે. ઘરની પરિસ્થિતિ- વાતાવરણ એ જુદો જ નિર્દેશ કરે છે. મિત્રોને સ્ટેશન પર મુકવા ગયેલો મુકુન્દ પાછો આવતો નથી. ઉદાસ પિતા-રઘનાથ ને બહેન -ગંગા સમજાવે છે. પિતા ગંગાને વિમળશાની કથા કહે છે. તેનું ગદ્ય જુઓ- ‘એ વિમળશા અંબાજીનો ભક્ત હતો. પિતા સ્વસ્થ થતા જાય છે એમ માની ગંગાનો ઉત્સાહ વધતો જતો હતો. અને તે સરળ ઉત્સાહથી હોંકારા દેવા લાગી, ‘તે અંબાજીના એકવાર દર્શન કરવા જતો હતો, રસ્તામાં એક મોટી વાવ આવી એમાં એ પાણી પીવા ગયો. વાવના પગથિયા પર એક વણજારો બેઠો હતો, તેણે પાણીનો પૈસો માગ્યો. વિમળશાએ ‘શેનો ?’ એમ પૂછ્યું. વણજારાએ વાવનો શિલાલેખ બતાવી કહ્યું કે ‘આ વાવ બંધાવનાર મીચો મારો દાદો થાય. અમારી સ્થિતિ બગડી ગઈ એટલે હું મારી બાપુકી વાવ પર લાગો લેવા આવ્યો છું’ વિમળશાને થયું કે મેં આવાં દેરાં તો બંધાવ્યાં પણ મારી પછવાડે કપૂત જાગે તો મારાં દેરાંની પણ આવી દશા થાય !’ગંગાનો હોકારો શિથિલ પડતો ગયો...પછી અંબાજી પાસે ગયો. તેને અંબાજી પ્રસન્ન હતાં. તેમણે કહ્યું: ‘બેટા,માગ માગ.’ વિમળશાએ કહ્યું: ‘માજી, બીજું કંઈ ન માગું. માગું એક નખ્ખોદ’” હવે ગંગાનો હોકારો નિશ્વાસ જેવો થઈ ગયો હતો. બીજીવાર કહ્યું: ‘માગ, માગ’. ફરી વાર પણ નખ્ખોદ માગ્યું. ત્રીજીવાર પણ નખ્ખોદ માગ્યું.’ ડોસા ફરી નીરવ શાંતિમાં પડ્યા.

આખા ઘરમાં મૃત્યુ જેવી શાંતિ છવાઈ રહી.” (દ્વિરેફની વાતો, ભાગ-૧, રા.વિ. પાઠક, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૦૫, પૃ.૭૯) આ ગદ્ય કથાશૈલીનો પરિચય કરાવી જાય છે. તેની માવજત સરસ રીતે વાર્તાકારે કરી છે. તો વળી ક્યારેક તેમની વાર્તામાં વર્તમાનપત્રમાં પ્રગટ થતાં ગદ્ય જેવું ઉ.દા. જુઓ ‘કંકુડીને કાનિયો’ વાર્તામાં-

“એક વરસ આખા ગુજરાતમાં ભયંકર અતિવૃષ્ટિ થઈ સાત દિવસ સુધી અનાધાર મેઘ વરસ્યા કર્યો. જરા વરસાદ ઓછો થયો લાગે ત્યાં તો જાણે કઈ રહી રહીને સાંભરી આવતું હોય, તેમ પાછા ઊમટી ઊમટીને ઝાપટાં પડવા માંડે! પવનને વરસાદ બંનેનું જોર! બધી નિશાળો બંધ, કચેરીઓ બંધ, વેપારીઓના વેપારો બંધ, ટ્રેનો બંધ, તાર બંધ, વર્તમાનપત્રો બંધ ! કોઈને કશી ખબર પડે નહીં કે બહાર શું થાય છે! બહાર તો નિકળાય જ નહિ, ને ઘરમાં પણ સલામતી ન લાગે. કોઈ કોઈને મદદ કરી શકે નહીં. જાણે શું થઈ જશે એથી એક પ્રકારની ધાક સૌના મનમાં પેસી ગયેલી.”(રા. વિ. પાઠક ગ્રંથાવલી-૨, સં. હીરાબેન પાઠક અને અન્ય, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પ્ર.આ.-૧૯૯૦, પૃ.૨૬૯-૨૭૦)

આ આખું ગદ્ય વાર્તામાં વરસાદ પડ્યા પછીની પરિસ્થિતિનો ચિત્રાત્મક ચિતાર આપે છે. તેમાં કોઈ કલ્પન કે પ્રતીક વિનાનું સીધું જ આલેખન છે. આજે આપણા વર્તમાનપત્રોમાં પણ વરસાદ પડ્યાં પછીનું ગદ્ય સરળ, સાદું છતાં અર્થસભર છે તે બુદ્ધિગમ્ય છે. ભાષા પાસેથી સર્જક સારું કામ કઢાવી શક્યા છે જે તેમની વાર્તાકાર તરીકેની વિશેષતા બને છે.

સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશની ભાતીગળ સંસ્કૃતિને વાર્તામાં લઈ આવનાર ઝવેરચંદ મેઘાણીનું સ્થાન ગુજરાતી વાર્તાના વિકાસમાં મહત્વનું છે. મેઘાણી અઠંગ પ્રવાસી હતાં. જિજ્ઞાસુ હતાં. લોકસાહિત્યને મૌલિક પરંપરામાંથી ઝીલી લીપીબદ્ધ કરવાનું મહત્વનું કામ કરવામાં જિંદગીખર્ચી નાખી. સોરઠ પ્રદેશને ઉજાગર કરવામાં તે અગ્રેસર છે. તેનાથી તેમનું ગદ્ય જુદું છે. લય, લહેકો, કાફું તથા સૌરાષ્ટ્રની લોકબોલી મેઘાણીના ગદ્યને અલગ પાડે છે. ‘સદાશિવ ટપાલી’, ‘વહુ અને ઘોડો’, ‘જી’બા’, ‘બદમાશ’ જેવી વાર્તાઓ ગદ્યની દ્રષ્ટિએ ધ્યાનપાત્ર છે. ‘સદાશિવ ટપાલી’ વાર્તામાં જ્ઞાતિપ્રથા, વિધવા વિવાહના માળખાને જવાબ આપતો સદાશિવ ટપાલી મંગળા સાથે લગ્ન કરે છે. આ વાર્તાના અંતમાં સ્નેહનો વિજય થાય છે. વિધવા વિવાહનો બાધ નથી, પોસ્ટ ખાતું કર્મચારીને મનસ્વી રીતે છૂટો કરી શકે તેમ નથી. ઘણું બધું બદલાયું છે, તેમ છતાં અનેક સંકટો સામે-સંઘર્ષ સામે સ્નેહ સફળ થાય છે. બંનેય પાત્રો મહેનત કરીને જીવન જીવે છે તે ગદ્ય જુઓ,

“ને દુનિયા શું આટલી બધી નફટ છે! એની નફટાઈની અને તેના ભૂલકણા સ્વભાવની તે શી વાત કરવી ! સદાશિવ અને મંગળા રોજ પેલા ઓરિયાની માટી લાવે છે. ચોમાસે સીમમાંથી ગાંસડી લાવે છે. ઉનાળે કરગઠીયાંની ભારીઓ લાવે છે: નફટ લોકોએ ચંડોળોથીયે બે દ બે પાપાત્માઓની ભારીઓ વેચાતી રાખે છે!...” (પ્રશિષ્ટ નવલિકાઓ ભાગ-૧, સં. રઘુવીર ચૌધરી, અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ-૨૦૧૨, પૃ. ૧૦૧)

રૂઢિયુસ્તતા,ગ્રામીણ પરિવેશ અને તેના પ્રેમ સંઘર્ષને નિરૂપતી આ વાર્તા છે. તો તારાના મુખે કહેવાયેલી વાર્તા ‘વહુ અને ઘોડો’ તેમાં પ્રયોજાયેલ પ્રતીક-તળપદા સંસ્કારોને લીધે નોંધપાત્ર છે. વાર્તામાં પ્રતીકાત્મક ગદ્ય ઘોડાના સંદર્ભ સૂચક રીતે રજૂ થયું છે, જેમકે-‘હું મેડી ઉપર ચાલી ગઈ: આંધળી સૂરજને કેડચે લઈને બારીમાં ઉભી રહી: ઘોડો દેખાયો ત્યાં સુધી તાકી રહી. મારી આંખો ખળખળ પડી; વિચાર આવ્યો: ‘ઘોડાની માફક માણસને શા સાડું નહિ કાઢી નાખતા હોય? ઘોડો તો નસીબદાર થઈ ગયો; પણ આવું નસીબ માનવીને કાં નહિ?’(એજન, ૧૨૬)

લેહકો તથા તે પ્રદેશની બોલીની છાંટને લીધે તે ગદ્ય જુદું પડે છે. ઝવેરચંદ મેઘાણીની લોકસાહિત્યની સેવા તથા મૂળ વ્યક્તિના સંપર્કને કારણે ગદ્યમાં તાજપ અનુભવાય છે. તે નોંધવું રહ્યું.

આ ગાળામાં બે કવિ મિત્રોની વાર્તાઓનું ગદ્ય પોતીકી રીતે ધ્યાનાર્હ રહ્યું છે. તેમાં સુન્દરમ્ પાસેથી ‘માને ખોળે’, ‘ખોલકી’, ‘નાગરિકા’ ‘માજાવેલાનું મૃત્યુ’, ‘અંબાભાભી’, ‘પેકાર્ડનો પ્રવાસ’, જેવી મહત્ત્વની વાર્તાઓ મળે છે. તેમની ‘ખોલકી’ વાર્તામાં ચંદનની વેદનાને વાચા આપી છે. ચંદનનો પતિનું અંતનું વાક્ય ‘આમ ફરને ખોલકી !’માં નારી જીવનની વ્યથા નિરૂપાઈ છે. ખોલકી વાર્તામાં ગ્રામીણ પરિવેશ અને તેના પાત્રોનો પરિચય કરાવતું ગદ્ય જુઓ- ‘એમના કોટના ખિસ્સામાંથી જરા જરા દેખાતો લીલો રૂમાલ તે કાઢવા જતો હતો ત્યાં મારા બાપાએ એને વાર્યો કે, ‘રહેવા દે નરભા કોઈની ચીજો ફેદાયના.’ પછી મારા કાકા આવ્યા અને બોલ્યા કે, ‘ચલો ઉઠો, મુખીને ત્યાં બધાને ચા પીવા જવાનું છે. અને હુડ્ડુ કરતાંબધા ભાયડા ઉઠ્યા અને ચપોચપ ફાળિયાં માથે મેલી દીધાં.અને હીંડવા માંડ્યો. અને કોઈનેય યાદતો રહ્યું ના કે એ તો પાછા રહી જાય છે.’”(સુન્દરમ્ ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, સં.ચંદ્રકાન્ત શેઠ, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ત્રીજું પુનર્મુદ્રણ-૨૦૦૮, પૃ. ૪૬)

તો ‘માને ખોળે’ વાર્તામાં નરાધમ સસરો શબ્દ પર હુમલો કરે છે તેમાં માને ખોળે જતી શબ્દનું જે નિરૂપણ થયું છે તે સમયનું ગદ્ય જુઓ-

‘તેના ગળા પર ભીંસ વધતી હતી. તેના પગ પછાડા મારવા લાગ્યા. તેના વર તે પકડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તેના ગળામાં સોસ વધવા લાગ્યો. મહીસાગરના પાણીમાં પોતે ડૂબકી મારતી હોય તેવું તેને ઘડીક લાગ્યું તેની આંખો ખેંચાવા લાગી. તે ઘડીક એકદમ ખૂલી ગઈ તેના મોં પર સસરાનું વરુ જેવું મૂછાળું મોં ઝઝૂમી રહ્યું હતું.’(એજન, પૃ.૯૯)

આખું ચિત્રાત્મક ગદ્ય. આ છે વાર્તાકાર સુન્દરમ્ ની વિશેષતા. શબ્દનો સસરો તેના પર નદીમાં હુમલો કરે છે ને જે આખી પરિસ્થિતિ રચાય છે તે નરી આપણી આંખ સામે પ્રત્યેક્ષ થતી હોય એમ એનું નિરૂપણ અહીં વાર્તાકારે કર્યું છે. આ ગદ્યમાંથી સાથે- સાથે સસરાની નરાધમતા અને પતિનું કાયરપણું પણ પરોક્ષ રીતે પ્રગટી આવે છે. આમ, સુન્દરમ્ નું ગદ્ય, ગદ્યના અનેક તત્ત્વોની માવજતને લીધે અન્ય વાર્તાકારો કરતાં નોખું તરી આવે છે. ચંદ્રકાન્ત શેઠ તેમની વાર્તાના ગદ્ય સંદર્ભે નોંધે છે કે “સુન્દરમ્ ની વાર્તાઓમાં ગુજરાતી ભાષાની- તેના ગદ્યની શક્તિનો પણ પાકો પરચો મળી રહે છે. સુન્દરમ્ ની વાર્તામાં કવિતા છે, પણ તે એમાંના કથાતત્ત્વને આડેઘડ તાણી જાય એવી નથી. તાજગીભર્યા અલંકારો-કલ્પનો ને ક્યારેક પ્રતીકોચ એમાં આવે છે; પરંતુ સુન્દરમ્ એમના વાર્તાવિશ્વમાં સચ્ચાઈભરી ભાવાનુભૂતિના સંદર્ભમાં પાત્ર ઘટનાના કથાનાત્મક સંદર્ભો સર્જનારા કલાકાર છે.

ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય એમની વાર્તાના ભાવસમૃદ્ધ કથારસથી હરિયાળું બન્યું છે એ નક્કી. ગુજરાતી વાર્તાકળાના ઉન્નાયનમાં-એની ઉત્ક્રાંતિમાં સુન્દરમ્ ની સર્જકતાનું પ્રદાન કલાતેજ સદાચે સ્મરણીય રહે એવી કક્ષાનું છે જ.”(એજન, પૃ.૧૬)જેવાંશબ્દો તેમની વાર્તાઓ સંદર્ભે સચ્યા છે.

સુન્દરમ્ ની સાથે કવિતામાં જેમને તરત જ યાદ કરવા પડે તેવા ઉમાશંકર જોશી છે. વાર્તામાં ઉમાશંકર જોશીએ ઉત્તર ગુજરાતની લોકબોલીનો સફળ વિનિયોગ કર્યો છે. ‘છેલ્લું છાણું’, ‘મારી ચંપાનો વર’, ‘રાહી’ ‘શ્રાવણી મેળો’, જેવી વાર્તાઓ જાણીતી છે. ‘રાહી’ વાર્તામાં આદિવાસી સમુદાય નિરૂપાયો છે. જંગલ પ્રદેશ- પરિવેશને લીધે આ વાર્તાનું ગદ્ય જુદું પડે છે તો ‘મારી ચંપાનો વર’માં વાર્તાકાર લક્ષ્મી- ચંપાનું મનોજગત આલેખી શક્યા છે. જમાઈ-સાસુના સંબંધો, માતા-પુત્રીના સંબંધો તથા તેમાં જોવા મળતી સંકુલતા, ગ્રામીણ પરિવેશ, રીતરિવાજ, વ્યવહારો વગેરે બધુજ તેમના ગદ્યમાં અસરકારક રીતે નિરૂપાયું છે તે જુઓ-

“હવે શોધો કે ન શોધો, લક્ષ્મીનું બહાવરાપણું પણ થીજી ગયું; એના પોતાના શરીરમાંથી પણ પ્રાણ ચાલ્યો ગયો હોય એમ ભારેખમ થઈને એ નીચે ફસડાઈ પડી. એના પ્રાણને હવે ઊભા રહેવાનો આધાર જ શો હતો!

ભેગા થયેલા માણસોએ શબને ભૂમિ પર ઉતાર્યું !

હા, હા; લક્ષ્મી સાચું કહે છે, એ તો ગયા, પણ હવે તારે ઘર ઉઘાડું રાખવું હોય તો તારું નસીબ છે તે સાચવી રાખ,’ બીજી કોઈ બાઈ બોલી.

‘હા; દીકરો અવતરશે તો કશી ખોટ નહિ રહે. ભલી હો તો ઊગતા જીવને ટૂંપી ખા માં !’ ત્રીજીએ ટાપસી પૂરી.

અને રોજ એમ સૌ ચંપાને સમજાવતાં ને એને રોવા દેતાં નહિ. લક્ષ્મી ભલે રુએ. પણ સમાજ એને હકપૂર્વક રોવા દે કે ન દે, લક્ષ્મીને નસીબે રોવા સિવાય હવે કશું રહ્યું જ ન હતું. હવે ફરી પાછું દુઃખી દીકરીથી પોતાના જીવનને ભરી દેવું એ ખોટે છેડેથી જિંદગી શરૂ કરવા જેવું હતું. એણે રોયા જ કર્યું. ન ખાધું, ન આરામ લીધો.”(ઉમાશંકર જોશીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, સં. ઉમાશંકર જોશી, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, વર્તમાન પુનર્મુદ્રણ જાન્યુઆરી-૨૦૧૨,પૃ.૯૧)

અને આથી જ ઉમાશંકર જોશીની વાર્તાઓ વિષે વાત કરતાં બાબુ દાવલપુરા નોંધે છે કે “ઉત્તર ગુજરાત અને વિશેષ કરીને ઈડર પંથકના સમાજ જીવનનું નિરીક્ષણ અને નિરૂપણ તેમણે સૂક્ષ્મતાપૂર્વક કરેલું છે. લોકબોલીના લય- લહેકાઓ, આરોહ-અવરોહ, બોલાતી ભાષાની સાહજિકતા અને સચોટતાનો કાર્યસાધક રૂપમાં વિનિયોગ કરવાની તેમની સૂઝ-સજ્જતા અસાધારણ છે. ગામડાના ધનિક અને ગરીબ વર્ગ વચ્ચેની સામાજિક વિષમતા ‘શ્રાવણી મેળો’ જેવી વાર્તાઓમાં ધારદાર કલમે ઉપસાવાઈ છે.” (ગુજરાતી વાર્તાવિશ્વ -બાબુ દાવલપુરા, ડિવાઈન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પ્ર.આ.-૨૦૧૧, પૃ.૭) તેમના આ શબ્દો તેમની વાર્તાઓના ગદ્યને જોતા સાર્થક લાગે છે.

આ ગળાના મહત્ત્વના પ્રયોગશીલ વાર્તાકારોમાં ગુલાબદાસ બ્રોકરનો નિર્દેશ કરી શકાય. તેમની ‘બા’, ‘નીલીનું ભૂત’, ‘રૂપ’, ‘સુરભિ’, ‘ધુમ્રસેર’, ‘ગુલાબદીન ગાડીવાળો’, ‘લતા શું બોલે?’ જેવી વાર્તાઓ મહત્ત્વની છે. તેમની વાર્તાઓનું ગદ્ય મહદ અંશે મધ્યમ શહેરી વર્ગના લોકોની રોજીંદી ઘટનાઓનો બાહ્ય જીવનની ઘટમાળ પાછળ

રહેલાં સૂક્ષ્મ અગોચર પરિબળોનું મનોવૈજ્ઞાનિક ભૂમિકાએ આલેખન કરે છે. ‘ગુલાબદીન ગાડીવાળો’માં ઘોડાગાડી ચલાવતા રજૂ થયેલું જગત અને તેમાંથી ઉઘડતો સ્ત્રીનો ચહેરો તથા પરિવેશ-ભાષા વગેરે બાબતોને લીધે તેનું ગદ્ય અલગ તરી આવે છે. તો વળી ‘લતા શું બોલે?’ એ વાર્તા તેના વસ્તુને લીધે વાર્તાજગતમાં ઘણી ચર્ચાપ્રદ રહી છે. ત્રણ મિત્રોમાં લતાનું પતિ સિવાય પતિના મિત્ર તરફનું ખેંચાણ અને અંતે સંબંધ બાંધી બેસતી લતા, પતિના પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકતી નથી તે વાર્તાનું ગદ્ય જુઓ-

‘સુરેશે તેની બેત્રણ દિવસ સુધી ઘેર રાહ જોઈ, પણ તે તો આવ્યો જ નહિ, સુરેશ વિચારમાં પડ્યો. શું થયું? કંઈ માંદગી તો નહિ આવી હોય? ત્રીજે દિવસે લતાને સાથે લઈ તે નિરંજનને ઘેર ગયો. તેના ઘરના દરવાજે તાબું માર્યું હતું. આજુબાજુ તપાસ કરતાં ખબર મળી કે નિરંજન તો બેત્રણ દિવસથી ઘર ખાલી કરી ક્યાંક બહારગામ ચાલ્યો ગયો હતો.

સુરેશને જ કંઈ સમજ ન પડી. કેમ ચાલ્યો ગયો હશે? ક્યાં ચાલ્યો ગયો હશે ? વગેરે પ્રશ્નો અણબકાવાદ્યા જ રહી ગયા. તેણે લતા સામે જોયું અને પૂછ્યું :

‘લતા, નિરંજને આવું કેમ કર્યું હશે ?’

લતા શું બોલે?” (નવલિકા સંચય, સં. રમેશ ર. દવે અને અન્ય, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૧૯૯૮, પૃ.૫૮)

ઉમાશંકર જોશીની સાથે ઉત્તર ગુજરાતના સબળ વાર્તાકાર પન્નાલાલ પટેલ છે. ‘વાત્રકને કાંઠે’, ‘સુખ દુઃખના સાથી’, ‘મોરલીના મૂગા સૂર’, ‘પાનેતરનો રંગ’, ‘ઓરતા’, વગેરે વાર્તાસંગ્રહો આપનાર પન્નાલાલ પટેલ ભાતીગળ સંસ્કૃતિ પરિવેશ આલેખનાર સબળ વાર્તાકાર છે. ‘બાપુનો કુતરો’ જેવી વાર્તામાં ગ્રામીણ રજવાડી પરિવેશનું ગદ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તો ‘પીઠીનું પડીકું’ વાર્તામાં મેઘલી સાંજના વર્ણનમાં ગદ્યની ચમત્કૃતિ ઉઘડે છે જુઓ-“એ મેઘલી સાંજ આબેહુબ ખડી થઈ રહી;નદી આસપાસના ખખડધજ ઝાડ ઉપર જાણે લળી ઢળી જતી શ્રાવણની વાદળીઓ, કોઈ ભરી, તો કોઈ ઠાલી, કોઈ વરસી તો કોઈ વરસ્યા વની ! વહી રહેલાં નદીનાં નીર પણ કોઈ નીતર્યા હતા તો કોઈ વળી ભૂખરા રંગના...”(વીણેલી નવલિકાઓ, સં. પન્નાલાલ પટેલ, સંજીવની પ્રકાશન, અમદાવાદ, પાંચમી આવૃત્તિ-૨૦૧૧, પૃ. ૮૭)

જ્યારે ‘વાત્રકને કાંઠે’ વાર્તાના અંતમાં નવલ લગંડા પતિ તરફ કઈક અંશે આકર્ષણ અનુભવે છે તેનો સર્જક નવલની જાણ બહાર આ રીતે આલેખે છે:

“એ નદીનો વળાંક વળ્યો... એ લંગડાતો લંગડાતો ડુંગરી ચઢ્યો... એ ઊતરે ... એ...એ...એ...એ ઊતરી પડ્યો! .”(એજન, પૃ.૧૪)

આ આખું ગદ્ય નરી દ્રશ્યત્માકતા પ્રકટ કરે છે ! તો વળી નવલના મનમાં ચાલતા સંઘર્ષને સર્જક છેલ્લા વાક્ય દ્વારા આમ પ્રકટ કરે છે જુઓ-

“એક જ આશા હતી: ઢોર ચરાવવા ગયેલા માસા સામા મળે ને એને સમજાવીને પાછો લાવે” (એજન, પૃ.૧૪)

આવુ શિષ્ટ ગદ્ય પન્નાલાલની વાર્તામાં જોવા મળે છે. તો વળી ‘નેસનલ સેવિંગ’ વાર્તામાં પ્રયોજાયેલું આરંભનું ગદ્ય ધ્યાન ખેંચનારું છે. આદિવાસી પરિવેશને કારણે આ વાર્તાનું ગદ્ય અલગ તરી આવે છે આમ, પન્નાલાલ પટેલ વાર્તાઓમાં જાનપદી ભાતીગળ સંસ્કૃતિ, લોકબોલીના કાકુઓ, લય-લહેકા, કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો, દ્રશ્યાત્મકતા વગેરેનો ગદ્યમાં સફળ વિનિયોગ થયેલો જોવા મળે છે. તેમના આવા ગદ્યને લીધે તેમની વાર્તાઓ વધુ લોકભોગ્ય નીવડી છે.

પન્નાલાલ પટેલની જેમ ગ્રામજીવન વાર્તામાં આલેખનાર પેટલીકર છે. ઈશ્વર પેટલીકરની વાર્તામાં ચરોતર સમાજ, અંધશ્રદ્ધા-વહેમ, જડતા, વટ, ટેક, માનવીય ભાવો વગેરેનું આલેખન જોવા મળે છે. ‘લોહીની સગાઈ’, ‘ચતુર મુખી’, ‘વટ’, ‘મોટી બહેન’, ‘સુખનો ઓડકાર’ જેવી વાર્તાઓ વાર્તાતત્વ અને ગદ્યને કારણે જાણીતી છે. ‘લોહીની સગાઈ’ વાર્તામાં ગ્રામીણ સમાજ-પરિવેશનું ગદ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. વાર્તાન્ટે અમરતકાકી પોતાની દીકરી મંગુની નાતમાં(ગાંડા થઈ ગયા) વટલાઈ ગયા તેનું હૂબહૂ નિરૂપણ કરતું ગદ્ય જુઓ-

“વહેલા પરોઢે ઘંટીનો અને વલોણાંનો મધુર અવાજ ગામમાં ગુંજી રહ્યો હતો ત્યારે ગામ આખાને વીંધી નાખે તેવી ચીસાચીસ અમરતકાકીએ કરી મૂકી: ‘ઘાજો, રે ... ઘાજો મારી મંગુને મારી નાખી રે ...’

દીકરો ખાટલામાંથી ઉછળી પડ્યો; પાડોશી દોડી આવ્યાં; ઘંટીઓ અને વલોણા શંભી ગયાં. જેણે સાંભળ્યું તે ઘાઈ આવ્યાં અને આવ્યાં તેવાં હબકી ગયાં. અમરતકાકી મંગુની નાતમાં વટલાઈ ગયાં હતાં !” (ગુજરાતી વાર્તાવિશ્વ – બાબુ દાવલપુરા અને અન્ય, ડિવાઈન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પ્ર.આ.-૨૦૧૧, પૃ. ૫૮)

પન્નાલાલ પટેલ, ઈશ્વર પેટલીકર અને તેમની સાથે ત્રીજું બોલાતું નામ પિતાંબર પટેલનું છે. ગુજરાતી વાર્તાસહિત્યમાં આ ત્રણ ‘પટેલ’ જોડીનું નામ સાથે ઉચ્ચારાય છે. તેમની વાર્તાઓ ગદ્યની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર રહી છે. તળપદા જીવનને આલેખનાર વાર્તાકાર યુનીલાલ મડિયા છે. તેમની ‘વાની મારી કોયલ’ ‘કમાઉ દીકરો’, ‘અંતઃસ્ત્રોત’ વગેરે વાર્તાઓ જાણીતી છે. ગ્રામીણ પાત્રો, પરિવેશ, વ્યવસાયોનું સાચુકલું નિરૂપણ તેમની વાર્તાઓમાંથી મળે છે. તળપદુ ગદ્ય એ તેમની વાર્તાકાર તરીકેની વિશેષતા છે તેમાં આવતા તળપદા શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગો, કહેવત વગેરેને કારણે નોંધનીય બન્યું છે. તેનું ઉ.દા. જુઓ,

“પીઓ મારા બાપ ! પીઓ ! ધરવ કરીને પીઓ ! ધરતીના પેટની આ બધી માયા છે. ધરતીના છોરું એના ધરવ નહિ કરે તો બીજું કોણ કરશે ? ધરતીને ધવાય એટલું ધાવી લ્યો; કોને ખબર છે કાલની? ”(મડિયાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, યુનીલાલા મડિયા, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૧૨, પૃ.૮૪)

અહીં પ્રયોજાયેલ ધરતી-ધરવ-ધવાય=ધાવી જેવા શબ્દો દ્વારા વર્ણાનું પ્રાસપ્રયોજાય છે ને તેના દ્વારા ગદ્યમાં એક પ્રકારનો લય પ્રયોજાય છે. આ દ્રષ્ટિએ મડીયાની વાર્તાનું ગદ્ય મહત્ત્વનું છે. આ ગાળાના મહત્ત્વના છેલ્લા બે વાર્તાકારો છે: જયંતિ દલાલને જયંત ખત્રી. બંને વાર્તાકાર પોતીકી વાર્તાઓ લઈને આવે છે. આ વાર્તાકાર પોતીકી વાર્તાઓ પ્રયોગ, પ્રતીક, નિરૂપણ રીતિ વગેરેને કારણે નોંધપાત્ર રહી છે. જયંતિ દલાલનું નામ વાર્તાની સાથે સાથે

નાટક ક્ષેત્રે પણ જોડાયેલું છે. તેમની ‘આ ઘેર પેલે ઘેર’ , ‘આભલાનો ટુકડો’ ‘જગમોહનને શું જોવું?’ જેવી વાર્તાઓ મહત્ત્વની છે.

અ ઘેર પેલે ઘેર’ વાર્તામાં નાયિકા-સવિતાએ પુલિન સાથે પ્રેમલગ્ન કર્યા છે પરંતુ પુલિન ઓફિસમાં સાથે કામ કરતી મનીષાના પ્રેમમાંપડે છે. પુલિનની બેવફાઈ દર્શાવતું પ્રતીકાત્મક ગદ્ય જુઓ-

“પેલું બોરસલીનું ઝાડ જોયું? પાંદડે પાંદડે લાખ લાખ ફૂલ હશે, પણ એ રાહ જોઈ રહ્યાં છે. પવનની આછી ફૂંકની... પવનની આછી ફૂંક! પથ્થરમાં પ્રાણ પૂરે તેવી જિંદગીની, ચેતનની આછી ફૂંક.” (પ્રશિષ્ટ નવલિકાઓ, સં. રઘુવીર ચૌધરી, અરુણોદય પ્રકાશન, અમદવાદ, બીજી આવૃત્તિ-૨૦૧૨, પૃ.૧૫૮) તથા “વીતી ગઈ એ વાત એ વાત. બદનામ થઈને ઘેર બેઠલો અમલદાર શું ઘરની દીવાલ પર અમલદારી કાળની છબીઓ લટકાવી રાખશે. ઉતરી ગઈ તું. ઘેર બેઠી તું, બદનામ થઈને. પુલિને તને ફારગતી આપી. તારા પરનું હેત ઉતરી ગયું. લાખ લાખ ફૂલને ઝૂલાવતી ડાળી એમની એમજ રહી, પણ પવનની ફૂંક ન લાગી. એ તો બીજી ઝાડની ડાળીને ફૂંક મારવા, એ ફૂલ ખેરવવા જતો રહ્યો.”(એજન, પૃ.૧૫૮)

અહીં પુલિનની બેવફાઈ ઉપરના ઉ.દા. દ્વારા-બોરસલીના ઝાડના પ્રતીક દ્વારા રજૂ થઈ છે તો વળી વાર્તાકથનની ટેકનીકમાં પ્રયોજાયેલું ગદ્ય ‘જગમોહનને શું જોવું ?’ વાર્તામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, તેમની વાર્તાઓનું ગદ્ય પ્રતીક, રૂપકો ને દૃષ્ટાંતો ને લીધે આ ગાળાના અન્ય વાર્તાકારોના ગદ્ય કરતાં નોખું પડે છે.

જ્યંત ખત્રીની વાર્તાઓમાં કચ્છનો પરિવેશ સબળ રીતે રજૂ થાય છે. તેમની ‘ઘાડ’, ‘ખરાં બપોર’, ‘ખીચડી’, ‘તેજ ગતિ અને ધ્વનિ’, ‘નાગ’, ‘માટીનો ઘડો’ જેવી વાર્તાઓ ગદ્ય અને નિરૂપણરીતિને કારણે નોંધપાત્ર છે. જ્યંતિ દલાલની વાર્તાના ગદ્યની જેમ ખત્રીની વાર્તાના ગદ્યમાં પણ પ્રતીકનો અસરકારક વિનિયોગ જોવા મળે છે. ‘ખીચડી’ વાર્તામાં ખીચડીની જેમ શેકાતી નાયિકાનું વર્ણનમાં વપરાયેલું ગદ્ય મહત્ત્વનું છે. જ્યારે ‘લોહીનું ટીપું’માં બહેચરની પત્નીનો અંતમાં પુછાયેલો પ્રશ્નમાં પ્રયોજાયેલું ગદ્ય ધ્યાન ખેંચનારું જેમકે,

“બેચર ધબ દઈને બેસી ગયો. જે આંખની કીકી આડે કોઈ દાહડો આંસુ નહોતા ઉભરાયાં ત્યાં આજે ઝાળઝાળીયાં આવી ગયાં.

ઘરવાળી એની બાજુમાં બેસી ગઈ અને એના માથાના બરછટ વાળમાં આંગળી ભેરવી ધીમું બોલી:

‘હું ય પૂછું છું તમને, એ કોના લોહીનું ટીપું છે?’ (એજન, પૃ.૨૦૭)

અહીં ‘લોહીનું ટીપું’એ પ્રતીક બનીને બાળકનો નિર્દેશ કરી જાય છે તો વળી ‘તેજ ગતિ અને ધ્વનિ’ વાર્તામાં કસ્તુરની ક્રિયાઓનું આલેખન કરતું ગદ્ય જુઓ,

“એક સાંજે પ્રસાદજી એમના સફેદ ઘોડા પર ટેકરીનો ઢોળાવ ઉતરી રહ્યાં હતાં. ત્યારે એમણે નદી- કિનારે કસ્તુરને એક મોટા પથ્થર પાછળથી હળવે પગલે ઓઢણીનો છેડો કમરમાં ખોસતી એ પાટલી વાળતી આગળ આવતી જોઈ, એના વિહવળ નયનોના તેજ અત્યારે આથમતી સંધ્યા બની ઢળી પડ્યાં હતાં. વિખરાયેલા વાળની લટો ફાવે

તેમ હવામાં ઊડી રહી હતી. એ દોડતી નહોતી દેખાઈ તોય એનો શ્વાસ ભરાઈ આવ્યો હોય એમ એની હાંફતી છાતી એના કમખાને તંગ કરી રહી હતી.”(એજન, પૃ.૨૧૫)

આ વાર્તાનું શીર્ષક જ પ્રતીકાત્મક છે તેમજ તેમાં વારંવાર આવતું ‘ઘોડા’નું પાત્ર પણ પ્રતીકાત્મક અર્થ લઈને આવે છે. તો ‘ઘાડ’ વાર્તામાં કચ્છના પરિવેશને આલેખતું ગદ્ય જુઓ-

“વૈશાખ મહિનામાં આ પ્રદેશમાં હંમશ વાતા પવનનો એક ઝપાટો અમારા ઝૂંપડામાં બારી વાટે પેઠો. સામેના ઝૂંપડાની છત પરના ઘાસમાં એ જ ઝપાટાએ એક લાંબું ડુદન કર્યું. ત્રીજા ઝૂંપડાની છત પરથી ચકલીઓનું એક ટોળું. ચિચિયારી કરતું. ઊડી ગયું. અને પેલી સુંદર સ્ત્રીને પોતાના કિંમત વસ્ત્રો લહેરાવતી દોડતી પોતાના ઝૂંપડામાં પેસી જતી મેં જોઈ.”(એજન, પૃ.૨૩૬)

કચ્છ પ્રદેશમાં વૈશાખ મહિનાના બપોરનું હૂબહૂ આલેખન છે. તો વળી ‘ખરા બપોર’ વાર્તામાં પણ આવું જ કચ્છનું ચિત્રાત્મક ગદ્ય જોવા મળે છે આમ જયંત ખત્રીની વાર્તાઓમાં પરિવેશ, પાત્રની પરિસ્થિતિ તેમજ સંવાદમાંથી પ્રગતી ચમત્કૃતિનું ગદ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તે અર્થમાં જયંત ખત્રી મહત્વના વાર્તાકાર છે.

આ ઉપરાંત આ ગાળામાં ગદ્યની દૃષ્ટિએ અન્ય મહત્વના વાર્તાકારોમાં ક.મા. મુનશી, ર.વ. દેસાઈ, કેતન મુનશી, સ્નેહ રશ્મિ, જેવાનો સમાવેશ થાય છે. ક.મા. મુનશી પાસેથી ‘એક પત્ર’ વાર્તામાં પ્રયોજાયેલ પત્રશૈલીનું ગદ્ય નોંધપાત્ર છે. ર.વ.દેસાઈની ‘ખરી મા’, કેતન મુનશીની ‘ફટકો’ તથા સ્નેહ રશ્મિની ‘સ્વર્ગ ને પૃથ્વી’ જેવી ગદ્યની માવજતને લીધે જાણીતી છે.

આમ, આ તમામ વાર્તાકારો આ ગાળાના મહત્વના છે. વાર્તાના ગદ્યના વિકાસમાં તેમનો વિશેષ ફાળો છે. મલયાનિલની વાર્તામાં પાપા પગલી ભરતું ગદ્ય જયંતિ દલાલ ને જયંત ખત્રીમાં આવતાં- આવતાં ગદ્યના મોટાભાગના શિખરો સર કરે છે. શરૂઆતમાં સાદું, સરળ અને છેવટ પ્રતીકાત્મક ગદ્ય સુધીની સફર તે આ ગાળામાં કરે છે. આ ગાળાના દલાલ અને ખત્રીની વાર્તાઓ પ્રયોગશીલ રહી છે. વાર્તાતત્વ અને ગદ્યની દૃષ્ટિએ આધુનિકયુગમાં સુરેશ જોષીના ગદ્યમાં જે નાવિન્ય- લાલિત્ય પ્રગટ્યું તેના અણસાર દલાલ ને ખત્રીની વાર્તામાં જોઈ શકાય છે. અનુઆધુનિકયુગની ટૂંકી વાર્તા માટે પણ આ ગાળાનું ગદ્ય પ્રેરણાદાયી રહ્યું છે. અનુઆધુનિકયુગના વાર્તાકારો તેમની વાર્તામાં બોલીનો અસરકારક વિનિયોગ કરે છે જે પરંપરાગત યુગના દ્વિરેફ, ઉમાશંકર જોશી, મેઘાણી, પન્નાલાલ પટેલ, ઈશ્વર પેટલીકર જેવા વાર્તાકારોમાં પણ જોવા મળે છે. એટલે કે અનુઆધુનિકયુગની વાર્તામાં-વાર્તાકારોના પાયામાં પરંપરાગતયુગની વાર્તા-વાર્તાકારોએ, તેવું કહી શકાય. અનુઆધુનિક સમયના વિવેચક ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા ગદ્યની વિભાવના આપતા નોંધે છે કે ‘ગદ્ય લખાતી ભાષા હોવાથી બોલાતી ભાષા કરતાં વધુ સુગ્રથિત અને વધુ સુબધ્ધ છે. બોલાતી ભાષામાં આવતા ખચકાટો, અધૂરા વાક્યો કે પૂરક અવાજો જે એનો વિશેષ છે તો લખાતી ભાષા ગદ્ય સ્વરૂપમાં ઢળી નિયમિતતા અને નિયંત્રિતતાના અનુભવ સાથે પ્રમાણમાં સુશ્લિષ્ટતાનો પરિચય આપે છે.’ (સહવર્તિ પરિવર્તી, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૨૦૦૪, પૃ.૧૩) આમ પરંપરાગતયુગની ટૂંકી વાર્તાનું ગદ્ય અનેક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર રહ્યું છે.

સંદર્ભ

- I. ભારતીય સાહિત્ય મીમાંસા, બહેચરભાઈ પટેલ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૨૦૦૧
- II. સહવર્તિ પરિવર્તી, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૨૦૦૪
- III. નવલિકા સંચય, સં. રમેશ ર. દવે અને અન્ય, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૧૯૯૮
- IV. પ્રશિષ્ટ નવલિકાઓ ભાગ-૧, સં. રઘુવીર ચૌધરી, અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ-૨૦૧૨
- V. ગ્રામચેતનાની નવલિકાઓ, સં. રમેશ ર. દવે અને અન્ય, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૦૧
- VI. દ્વિરેફની વાતો, ભાગ-૧, રા.વિ. પાઠક, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૦૫
- VII. રા. વિ. પાઠક ગ્રંથાવલી-૨, સં. હીરાબેન પાઠક અને અન્ય, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પ્ર.આ.-૧૯૯૦
- VIII. સુન્દરમ્ ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, સં. ચન્દ્રકાન્ત શેઠ, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ત્રીજું પુનર્મુદ્રણ-૨૦૦૨
- IX. ઉમાશંકર જોશીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, સં. ઉમાશંકર જોશી, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, વર્તમાન પુનર્મુદ્રણ જાન્યુઆરી-૨૦૧૨
- X. ગુજરાતી વાર્તાવિશ્વ -બાબુ દાવલપુરા અને અન્ય, ડિવાઈન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પ્ર.આ.-૨૦૧૧
- XI. વીણેલી નવલિકાઓ, સં. પન્નાલાલ પટેલ, સંજીવની પ્રકાશન, અમદાવાદ, પાંચમી આવૃત્તિ-૨૦૧૧
- XII. મડિયાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, યુનીલાલા મડિયા, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૧૨

ડૉ. નીતિન રાઠોડ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

ગુજરાતી વિભાગ

ડૉ. એ.પી.જી. અબ્દુલ કલામ સરકારી કોલેજ

સિલવાસા

Copyright © 2012 - 2017 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat